

Identifying and Explaining the Components of Economic Development and Progress in the Tradition of Ahl al-Bayt (as) in a Fuzzy Approach:

A Case Study of the Book Mafatih al-Hayat

Ali Asghar Sadabadi*

Abstract

One of the important issues in many Muslim countries is to achieve a model of development and progress in accordance with the religious and cultural presuppositions of those countries. Since Islam has a different view of human and his wishes, it has provided comprehensive guidelines on many issues for the growth and development of humanity. Accordingly, the sayings and teachings of the infallible Imams (as) are the origin and stimulus of many of the thought structures suggesting the reform of economic systems. The present study, adopting a descriptive-analytical approach, aims to identify and explain the components of economic development and progress in the tradition of the Imams (as). The study is an applied one in terms of purpose, and the method is descriptive and of survey type in terms of data collection. In this study, first, through a content analysis, the components of economic development and progress were identified in light of the guidelines of the Imams (as) as taken from the book *Mafatih al-Hayat*; then, the primary codes were analyzed and reviewed several times using the MAXQDA software, and 131 components were identified. The fuzzy Delphi technique was then used to test the results. Finally, 13 basic themes of economic development and progress were identified from the data set.

* Assistant Professor, Shahid Beheshti University, Institute for Science and Technology Studies,
a_sadabadi@sbu.ac.ir

Date received: 2020-04-28, Date of acceptance: 2020-09-15

Copyright © 2010, IHCS (Institute for Humanities and Cultural Studies). This is an Open Access article. This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License. To view a copy of this license, visit <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> or send a letter to Creative Commons, PO Box 1866, Mountain View, CA 94042, USA.

۱۸۰ پژوهش‌نامه علوی، سال یازدهم، شماره دوم، پاییز و زمستان ۱۳۹۹

Keywords: Economic Progress, Tradition of Ahl al-Bayt (as), Mafatih al-Hayat, Indicators of Economic Progress.

شناسایی و تبیین مولف‌های توسعه و پیشرفت اقتصادی در سیره اهل بیت (علیهم السلام) با رویکرد فازی

(مطالعه موردی کتاب مفاتیح الحیاه)

علی اصغر سعدآبادی*

چکیده

یکی از مسائل مهم بسیاری از کشورهای مسلمان دستیابی به الگویی مطابق با پیش‌فرض‌های مذهبی و فرهنگی کشورها برای توسعه و پیشرفت می‌باشد. از آنجایی که اسلام نگاهی متفاوت به انسان و خواسته‌های او دارد، در بسیاری از مسائل دستورالعمل‌های جامعی در جهت رشد و توسعه بشریت ارائه داده است. براین اساس بیانات ائمه معصومین علیهم‌السلام خاستگاه و محرک بسیاری از سازه‌های تفکری دال بر اصلاح سیستم‌های اقتصادی می‌باشد. پژوهش حاضر بر آن است با بررسی توصیفی-تحلیلی، مولفه‌های توسعه و پیشرفت اقتصادی را در سیره ائمه معصومین (ع) شناسایی و تبیین نماید. نوع پژوهش از لحاظ هدف، کاربردی و روش آن بر اساس نحوه گردآوری داده‌ها، توصیفی و از نوع پیمایشی می‌باشد. در این پژوهش، ابتدا با روش تحلیل مضمون، مولفه‌های توسعه و پیشرفت اقتصادی در پرتو رهنمودهای ائمه معصومین (ع) از کتاب مفاتیح الحیاه مورد شناسایی قرار گرفتند، سپس کدهای اولیه با استفاده از نرم‌افزار MAXQDA چندین مرتبه مورد تحلیل و بازبینی قرار گرفته و ۱۳۱ مؤلفه شناسایی گردید. سپس جهت آزمون نتایج از تکنیک دلفی فازی استفاده شد. در نهایت، ۱۳ مضمون پایه توسعه و پیشرفت اقتصادی از مجموعه داده‌ها شناسایی گردید.

* استادیار پژوهشکده مطالعات بنیادین علم و فناوری، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران،
a_sadabadi@sbu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۲/۰۹، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۸/۲۵

Copyright © 2018, IHCS (Institute for Humanities and Cultural Studies). This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International, which permits others to download this work, share it with others and Adapt the material for any purpose

کلیدواژه‌ها: پیشرفت اقتصادی؛ سیره معصومین (ع)؛ مفاتیح الحیاه؛ شاخص‌های پیشرفت اقتصادی.

۱. مقدمه

موضوع توسعه و پیشرفت در کشورهای اسلامی همواره یکی از مسائل جدی و چالش برانگیز بوده است. توسعه یک مفهوم چند بعدی است که بیانگر ارتقاء جامعه از مرحله‌های به مرحله بالاتر می‌باشد و این موضوع در تمام ابعاد اعم از سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی، از جمله دغدغه‌های ملتها و جوامع گوناگون به‌ویژه طی چند قرن اخیر بوده است. در این میان، پیشرفت اقتصادی و رسیدن به قله‌های پیشرفت یکی از اهداف اساسی هر جامعه، به‌ویژه جوامع اسلامی می‌باشد. توسعه اقتصادی بدنبال ایجاد ثروت و رفاه اقتصادی است، و وظیفه‌اش در تولید قدرت، معرفت، و تعهد و عواطف در جهت هماهنگی با دیگر خرده نظامها است. توسعه اقتصادی از مباحث مهمی است که تبیین آن با رویکرد اسلامی، می‌تواند نقطه عطفی در تحولات اقتصادی در سطح کلان پدید آورد. در نظام اسلامی توسعه اقتصادی از جایگاه خاصی برخوردار است و جوامع اسلامی با پیروزی از دستورات اسلامی در حوزه اقتصاد می‌توانند گامی بلند در جهت رشد و پیشرفت جامعه خود بردارند. بر این اساس این تحقیق با بررسی احادیث معصومین به دنبال شناسایی مولفه‌های مؤثر در توسعه اقتصادی از نگاه اسلام می‌باشد. بنابراین، مهمترین مسئله در تحقیق پیش روی این است که مولفه‌های توسعه و پیشرفت اقتصادی از دیدگاه ائمه معصومین علیهم‌السلام با تاکید بر کتاب مفاتیح الحیاه کدامند؟

۲. مبانی نظری و پیشینه پژوهش

مطالعات توسعه از دهه ۱۹۴۰، نخست در حوزه‌ی علوم اقتصادی و با تأسیس مکتب ساختاری توسعه‌ی اقتصادی در آمریکای لاتین مطرح شد که راثول پریش و سلسو فورتادو (اقتصاددانان آرژانتینی و برزیلی) نقش عمده‌ای در این زمینه ایفا کردند (Shard, Miller & Haller, 1998: 82-83). توسعه و پیشرفت مقوله‌های ارزشی، جریانی چندبعدی و پیچیده است که می‌توان آن را برنامه‌های هدفمند در جهت حرکت از وضعیت موجود به وضعیت مطلوب دانست (یزدان بخش و محمدی، ۱۳۹۸: ۱۵۶). دانشمندان، تعاریف گوناگونی از توسعه ارائه داده‌اند. میردال توسعه را به معنای ارتقای مستمر کل جامعه و نظام

اجتماعی به سوی زندگی بهتر، یا انسانی‌تر است (حاج امینی و ابوترابی، ۱۳۹۷: ۹۸). تودار توسعه را اینگونه تعریف نموده است: توسعه را باید جریانی چند بعدی دانست که مستلزم تغییرهای اساسی در ساخت اجتماعی، طرز تلقی عامه مردم و نهادهای ملی و نیز تسریع رشد اقتصادی، کاهش نابرابری و ریشه‌کن کردن فقر مطلق است. توسعه باید نشان دهد که مجموعه نظام اجتماعی، هماهنگ با نیازهای متنوع اساسی و خواسته‌های افراد و گروه‌های اجتماعی در داخل نظام، از حالت نامطلوب زندگی گذشته خارج شده و به سوی وضع یا حالتی از زندگی که از نظر مادی و معنوی بهتر است سوق می‌یابد (ملایی و همکاران، ۱۳۹۵: ۱۵). در جایی دیگر بلک توسعه را به معنای دستیابی به شماری از "آرمانهای نوسازی" از جمله افزایش بهره‌وری، برابری اقتصادی و اجتماعی، معرفت مدرن، بهبود نگرشها و نهادهای پیشرفته، و پدیدآوردن نظام عقلایی و هماهنگ به منظور سیاستگذاری تفسیر میشود که می‌تواند برخی از وضعیت نامطلوب را در نظامهای اجتماعی توسعه نیافته برطرف سازد (جهانیان، ۱۳۸۶: ۱۵۹). توسعه پایدار نیز به معنی تلفیق اهداف اقتصادی، اجتماعی و زیست محیطی برای حداکثرسازی رفاه انسان فعلی، بدون آسیب به توانایی نسل‌های آتی برای برآورده کردن نیازهایشان است. توسعه پایدار تنظیم و ساماندهی تعامل انسان و محیط و تعامل انسان با انسان را در برمی‌گیرد (Lélé, 1991: 607-21; Ojo et al, 2013: 33; Kemp & Pareto, 2005: 13-14; Johnson & Filippini, 2013: 97).

توسعه دارای ابعاد مختلفی همچون توسعه اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی است که اساساً با تأکید بر فرهنگ و اهداف جامعه تعریف شده است. یعنی این اصطلاح در گفتمانهای خاص دارای معانی متعددی است (عنبری، ۱۳۸۱: ۱۲). "توسعه اقتصادی" عبارت است از رشد همراه با افزایش ظرفیتهای فیزیکی، انسانی و اجتماعی. در توسعه اقتصادی، رشد کمی تولید حاصل میشود اما در کنار آن، نهادهای اجتماعی نیز متحول خواهند شد، نگرشها تغییر خواهند کرد، توان بهره‌برداری از منابع موجود به‌صورت مستمر و پویا افزایش یافته و هر روز نوآوری جدیدی ارائه خواهد شد (دیداری و همکاران، ۱۳۹۸: ۱۷۰). فرانسوا پرو توسعه اقتصادی را ناشی از تغییرهای روحی و اجتماعی قوم یا ملتی میداند که در نتیجه این تغییرهای روحی و اجتماعی قدرت تولیدی نظام اقتصادی در یک جبهه وسیع، پیوسته و مداوم افزایش می‌یابد (جهانیان، ۱۳۸۶: ۱۵۹). کیندل برگر بیان میدارد که توسعه اقتصادی بر مبنای تولید بیشتر و پدید آمدن تحول در چگونگی تولید و بر تجدید نظر در تخصیص منابع و نیروی کار به شعبه‌های مختلف تولید استوار است (برگر،

۱۳۵۷: ۷). میردال نیز توسعه اقتصادی را بعنوان حرکت نظام هماهنگ و یکدست اجتماعی به سمت جلو تعریف میکند (Myrdal, 1967).

بی تردید توسعه اقتصادی در حفظ ملتها، پایدار ماندن شئون ملی، وحدت و همبستگی عمومی، ارجمندی نظام حاکم و مبانی آن، اهمیت به سزایی دارد. عدم دستیابی به توسعه اقتصادی، باعث ایجاد مشکلات جدی در فرآیند توسعه میشود و ملت فقیر و توسعه نیافته نمی‌تواند شاهد رشد و شکوفایی استعدادهای بیکران آحاد خود در تمام زمینهها باشد و ثمره شیرین تحقق آرمانها، ارزشها و خواستههای مادی و معنوی‌اش را برچیند. بدون دستیابی به توسعه اقتصادی نمیتوان به خودکفایی و رهایی از وابستگی اقتصادی که از ارزشهای مهم جامعه انسانی است، دست یافت، به‌ویژه برای مردمی که استقلال، آزادی و خروج از سلطه بیگانگان و برقراری نظامی بر مبنای اسلامیت و جمهوریت، جزو هدفها و آرمانهای اساسی آنان بوده است (نظریور، ۱۳۹۰: ۱۷۸). گرچه توسعه‌یافتگی موجود در اکثر کشورهای غربی ایستایی و عدم پویایی جوامع اسلامی عدهای را به طرح دیدگاهی کشانده که علت توسعه‌یافتگی مسلمانان را به آموزه‌های دینی آنان پیوند دهد، با این وجود با استناد به آیات قرآن و ائمه معصومین و دلالت‌های صریح و روشن نه تنها میتوان بطلان چنین دیدگاهی را مشخص کرد، بلکه دین مبین اسلام را میبایست مشوق و محرک توسعه اقتصادی دانست که با تعبیر مختلفی جامعه اسلامی را به سمت پیشرفت و توسعه اقتصادی سوق میدهد (جعفری و رحمان ستایش، ۱۳۹۷: ۸۰). بعنوان مثال غضنفری و محمدی (۱۳۹۰) راهکارهای قرآن در جهت توسعه اقتصادی را به دو دسته معنوی و مادی تقسیم کرده و به اهمیت این عوامل در قرآن به منظور دستیابی به توسعه اقتصادی تصریح نموده‌اند. این عوامل عبارتند از:

- ۱- عوامل معنوی: تقوا، انفاق، نفی رشوه (یکی از عوامل بازدارنده توسعه اقتصادی)، پرهیز از ربا(به عنوان عامل منفی در توسعه اقتصادی) و اقامه قسط
- ۲- عوامل مادی: تشویق به تولید، فراوانی منابع دنیا، نفی سیل کفار بر مسلمین تکلیفی در جهت توسعه اقتصادی و تشویق به صنعت و تکنولوژی.

علاوه بر قرآن کریم، در کلام ائمه معصومین علیهم‌السلام نیز شاخصهای مختلفی برای تحقق توسعه اقتصادی بیان شده است. به عنوان نمونه حضرت علی علیه‌السلام از همان ابتدای تشکیل حکومت اسلامی اهداف و مقاصد اقتصادی حکومت را معرفی و تبیین

نمودند (بحارالانوار، ۱۴۰۴ق: ج ۷۷/۴۲۳). سعدآبادی و پورعزت (۱۳۹۲) مهمترین ابعاد پیشرفت اقتصادی از دیدگاه امام علی علیه‌السلام را به شرح زیر فهرست کرده‌اند:

الف) هرچند دنیا محل گذر است و نسبت به سرای آخرت، بیارزش شمرده می‌شود، ولی باید حداقل رفاه مردم در آن تامین گردد.

ب) فقر مانعی بزرگ در راه رسیدن به پیشرفت و تعالی است. کنترل میزان فقر و تلاش برای ریشه کن کردن آن، از ملزومات حصول به پیشرفت و تعالی است.

پ) کار و تلاش، سرمایه توسعه است. یکی از اساسیترین عوامل پیشرفت، عامل انسانیت است که در سطوح گوناگون به تولید کالاها و خدمات مورد نیاز جامعه کمک می‌نماید
ت) ساخت ملزومات زیر بنایی کشور در جهت نیل به پیشرفت و تعالی، از جمله وظایف حکومت اسلامی است. زیرساختها باید در جهت تامین امنیت، رفاه مسلمانان و آبادانی کشور توسعه یابند.

ج) استفاده صحیح و معقول از بیت‌المال لازمه پیشرفت و تعالی است. سرمایه بیت‌المال باید صرف اقداماتی شود که منافعش، تمام مردم و یا حداقل طیف وسیعی از مردم را در برگیرد.

چ) اهتمام به آبادانی زمین از طریق دریافت عادلانه مالیات میسر است.

ح) امام علی (ع) از اشرافیت و زندگی تجملی بیزار است و در جامعه اسلامی که افرادی فقیر دارد، ساده زیستی را از جمله وظایف حاکمان اسلامی میداند.

خ) پرداخت حقوق کافی به کارگزاران از وظایف رهبر اسلامی است.

علاوه بر موارد فوق با مراجعه به آثار اندیشمندان مدیریت اسلامی در دوران معاصر، شاهد آثاری در رابطه با بیانات ائمه پیرامون مباحث توسعه اقتصادی خصوصا امام علی (ع) هستیم. بعنوان مثال میتوان به مطالعات ذیل اشاره کرد: استخراج و استنباط نظام اقتصادی مبتنی بر گفتار و سیره اقتصادی امام علی (ع) در کتابی تحت عنوان نظام اقتصاد علوی، مورد مذاقه و واکاوی اصولی قرار گرفته است (یوسفی، ۱۳۸۶). سیره اقتصادی امام در دو مرحله (سیره اقتصادی شخصی و سیره امام در اداره امور اقتصادی)، مورد پژوهش مقالهای تحت عنوان سیره اقتصادی امام علی (ع) قرار گرفته است (یوسفی، ۱۳۸۹). پژوهشی دیگر به تکوین و تشریح اهداف و شاخصهای توسعه از دیدگاه امام میپردازد. این پژوهش، نامه ۵۳ خطاب به مالک اشتر را به عنوان مبنای استخراج شاخصهای سیاسی، اقتصادی و اجتماعی امام در نظر میگیرد (آقا نظری، ۱۳۸۵)، هرچند نویسنده اثر، همه رهنمودهای امام

علی علیه‌السلام را در کل پژوهش، مدنظر قرار داده است. در کتاب سیره اقتصادی امام علی(ع)، سعی نویسنده بر آن است که با گزارش تاریخی و تحلیل فعالیتها و سیره اقتصادی امام علی(ع)، پرتوهای روشنی از سیمای اقتصادی آن امام بزرگ نمایان شود (حسینی، ۱۳۸۲). در کتاب مبانی اقتصادی امام علی(ع)، تلاش شده است تا مبانی فرهنگ اقتصادی امام علی(ع) استخراج و در چارچوب عناوین و موضوعات گوناگون تبیین گردد (کریمیان، ۱۳۸۵). در کتاب امام علی (ع) و اقتصاد اسلامی، به رفتارها و سیاستهای اقتصادی امام پرداخته شده است و سعی شده است الگوی رفتار اقتصادی امام استخراج شود (دشتی، ۱۳۸۲).

بدین ترتیب همانگونه که ملاحظه میشود، هر چند آثار قابل تاملی به طور کلی به موضوع این پژوهش پرداخته‌اند، ولی به نظر میرسد که تا کنون مدلی جامع برای فهم پیشرفت و توسعه اقتصادی در سیره معصومین ارایه نشده است. در این راستا به منظور دستیابی کاملتر به سیره اهل بیت(ع) در اهمیت مبحث توسعه و پیشرفت اقتصادی میتوان به تحلیل محتوای احادیث گردآوری شده در منابع این حوزه همچون کتاب مفاتیح الحیات پرداخت. لذا در این پژوهش ضمن تلاش تفسیرگرایانه، مولفههای توسعه و پیشرفت اقتصادی در مکتب اسلام مورد بررسی قرار گرفته و سعی در ارایه مضمونهای پایه از توسعه و پیشرفت اقتصادی در سیره اهل بیت علیهم السلام شده است.

۳. روش‌شناسی پژوهش

این پژوهش از حیث جهتگیری، بنیادی، و بر مبنای اهداف، اکتشافی است. ماهیت تحقیق نیز کمی - کیفی (تلفیقی) است. روش پژوهش حاضر، توصیفی - تحلیلی از نوع تحلیل مضمون و دلفی فازی است که در دو مرحله نیز صورت میگیرد: ۱- شناسایی و استخراج مدل اولیه مولفههای توسعه و پیشرفت اقتصادی ۲- خبره سنجی مدل استخراج شده.

تحلیل مضمون، یکی از روشهای پایه‌ای و کارآمد تحلیل کیفی است (براون، ۲۰۰۶: ۷۸). در واقع، تحلیل مضمون، روشی برای شناخت، تحلیل و گزارش الگوهای موجود در داده‌های کیفی است (عابدی جعفری و همکاران، ۱۳۹۰: ۵-۱۵۴). جامعه آماری مرحله نخست پژوهش کلیه منابع اسلامی میباشد و نمونه آماری آن نیز مشتمل بر کلیه سخنان و رهنمودهای ائمه (ع) در کتاب مفاتیح الحیات است. ابتدا به روش تفسیری و با روش تحلیل مضمون، مولفههای توسعه و پیشرفت اقتصادی در مکتب اهل بیت علیهم السلام در

کتاب مفاتیح الحیات بررسی شد و سپس مدلی از توسعه اقتصادی منطبق با سیره معصومین، ارائه گردید. بدین منظور متن کتاب چندین مرتبه مورد مطالعه و بازبینی قرار گرفت و ۲۴۶ کد اولیه شناسایی و استخراج گردید. سپس کدهای اولیه با استفاده از نرم‌افزار MAXQDA چندین مرتبه مورد تحلیل و بازبینی قرار گرفته و ۱۳۱ مولفه مورد اجماع قرار گرفت.

در مرحله دوم، پس از استخراج مدل اولیه، در قالب یک پرسشنامه هفت مقیاسی، مولفه‌های شناسایی شده با استفاده از نظرات خبرگان و روش دلفی فازی مورد خیره سنجی قرار گرفت، که در نهایت ۱۳ مضمون پایه توسعه و پیشرفت اقتصادی از مجموعه داده‌ها شناسایی گردید.

تفاوت روش دلفی فازی با روش دلفی سنتی در این است که در روش دلفی سنتی پیشبینی‌های ارائه شده توسط افراد خبره در قالب اعداد قطعی بیان می‌گردند که استفاده از اعداد قطعی برای پیشبینی‌های بلندمدت نتایج آن را از دنیای واقعی دور می‌سازد. بنابراین مواری و همکاران (۱۹۸۵) مفهومی برای برطرف کردن ابهامات روش دلفی پیشنهاد کردند که روش دلفی سنتی و تئوری فازی را با یکدیگر یکپارچه می‌سازد. ایشیکاوا (۱۹۹۳) تئوری فازی را وارد روش دلفی کرد و اچسو و یانگ (۲۰۰۰) عدد فازی مثلثی را برای دربرگرفتن نظرات خبرگان و ایجاد روش دلفی فازی بکار بردند. در تصمیم‌گیری گروهی با استفاده از روش دلفی، نظرات مختلفی در مورد تعداد خبرگان مورد نیاز وجود دارد: بین ۱۰ تا ۵۰ نفر (تیورف، ۱۹۷۰)، بین ۸ تا ۱۲ نفر (کاوالی اسفورا و اورتولانو، ۱۹۸۴) و بین ۷ تا ۱۲ نفر (فیلیپس، ۲۰۰۰). بنابراین خبره سنجی با استفاده از نظرات ۴۲ خبره‌ی معرفی شده در ادامه کافی و امکان‌پذیر بود. همچنین بر اساس نظر چنگ و همکاران (۲۰۰۲)، چنانچه اختلاف بین دو مرحله‌ی نظرسنجی کمتر از حد آستانه‌ی خیلی کم (مثلاً ۰.۱) باشد، فرآیند نظر سنجی متوقف می‌شود.

در تعیین روایی پرسشنامه، از روش روایی محتوا (اعتبار محتوا) و به منظور تعیین پایایی آزمون از روش آلفای کرونباخ استفاده گردیده است. از آنجا که ضرایب آلفای به دست آمده برای تک تک متغیرها و ابعاد محاسبه شده بزرگتر از ۰.۷ می‌باشد (۰.۶۷)، لذا می‌توان نتیجه گرفت که پرسشنامه مورد استفاده، از قابلیت اعتماد لازم برخوردار می‌باشد.

جامعه آماری بخش دوم پژوهش، کلیه خبرگان و متخصصان علوم اسلامی، مدیریت دولتی، مدیریت تطبیقی و توسعه، مطالعات سیاسی، مدیریت خطمشی‌گذاری، و علوم

خارج هستند که در حیطه پژوهش، صاحب رای و صاحب‌نظرند. نمونه آماری پژوهش، مشتمل بر ۴۲ نفر از اساتید مجرب و صاحب‌نظر در حیطه‌های فوق‌الذکر از حوزه علمیه قم، دانشگاه تهران، دانشگاه علوم و تحقیقات تهران، دانشگاه شهید بهشتی، دانشگاه تربیت مدرس، دانشگاه علامه طباطبایی و دانشگاه امام حسین علیهما السلام هستند. روش نمونه‌گیری پژوهش نیز، روش گلوله برفی است. گلوله برفی روشی سودمند برای مطالعات کیفی و اکتشافی است. در این روش، نفر اول، شخص دوم را به پژوهشگر معرفی می‌کند و نفر بعدی نیز همین‌طور و این روند ادامه می‌یابد (Baltar, 2012: 60).

۴. مؤلفه‌های پیشرفت اقتصادی در پرتو فرمایشات ائمه معصومین علیهم‌السلام

مهمترین ابعاد پیشرفت اقتصادی از دیدگاه ائمه معصومین علیهم‌السلام را میتوان به شرح زیر فهرست کرد:

الف) تأمین نیازهای جامعه: یکی از هدفهای حرکت جوامع به سمت توسعه و پیشرفت اقتصادی، تأمین نیازهای مردم و ایجاد این روحیه در اقشار مختلف جامعه میباشد. در تعالیم اهل بیت (علیهم‌السلام) در خصوص کمک در تأمین نیازهای مردم بسیار سفارش شده است. در همین رابطه رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمودند: هر کس برای برآوردن نیاز برادر مسلمان خود بکوشد گویا نه هزار سال با روزهداری روزها و شب زنده‌داری شبهایش خدا را عبادت کرده است (الفقیه، ۱۴۱۳ق: ج ۲/ ۱۹۰). امام صادق (علیه‌السلام) نیز فرمودند: برآوردن نیاز مؤمن از ده طواف خانهداری خدا برتر است (الکافی، ۱۳۶۵: ج ۲/ ۱۹۴). رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمودند: خدای متعال بندگانی دارد که آنها را برای رفع نیازهای مردم اختصاص داده است. مردم در نیازمندیهایشان به آنان پناه می‌برند. اینان از عذاب الهی در امانند (الجامع الصغیر، ۱۴۲۹ق: ج ۱/ ۳۵۸). امام صادق (علیه‌السلام) فرمودند: شیعیان ما را به دو خصلت بیازمایید. اگر این دو خصلت را نداشتند حتماً از آنان دوری کنید. مفضل بن عمر پرسید: آن دو کدامند؟ فرمود: مواظبت بر نماز اول وقت و یاری رساندن به برادران دینی، گرچه اندک باشد (مصادقه الاخوان، ۱۴۰۲ق: ۳۶).

ب) توجه به بیت‌المال و دقت در مصارف آن: کلمه بیت‌المال مرکب از دو واژه "بیت" و "مال"، به معنای خانه دارایی و خزینه مال است. و در اصطلاح به دو معنا می‌آید: گاهی به معنای اموال عمومی و حکومتی و هر آنچه که مردم به نحوی در آن حق دارند، استفاده

میشود و گاهی به معنای مکانی که اموال عمومی در آن نگهداری میشود. معنای اول قائم به اموال است و معنای دوم قائم به مکان است (لغت نامه دهخدا). بیتالمال، در نظام اقتصادی اسلام، بیشترین مباحث را به خود اختصاص داده و از جایگاهی ویژه برخوردار است. هدف از بیتالمال، تأمین اهدافی بلند در حرکت تکاملی انسان به سوی سعادت و معنویت و قرب الهی است. بنابراین یکی از شاخصهای اساسی در توسعه و بالاجس توسعه اقتصادی توجه و دقت در مصرف اموال عمومی یا همان بیت‌المال میباشد. پیامبر گرامی اسلام (صلی الله علیه و آله) با انجام هزینه صحیح و دقیق بیتالمال، عقب ماندگی شدید اقتصادی را که مانع پیشرفت و تحقق اهداف مقدس اسلامی بود مرتفع ساخت. از اینرو جامعه برای حرکت به سمت توسعه و پیشرفت نیازمند به رعایت حقوق بیت المال میباشد. امیر مؤمنان (علیه‌السلام) به فرمانداران خود نوشتند که نوک قلمهای خود را باریک کنند و از فاصله سطرها بکاهند و جملات غیر لازم را حذف کنند و اصل مطالب را با عباراتی کوتاه بنویسید و از قلمفرسایی پرهیزید، زیرا بودجه مسلمانان زیان رساندن را برنمیتابد (کتاب الخصال، ۴۰۳ق: ۳۱۰). در جایی دیگر امیرمؤمنان (علیه السلام) در عهدنامه به مالک اشتر علت اهتمام و دقت در صرف اموال بیت‌المال را شرکت و سهامداری عمومی دانسته، میفرمایند: ... پرهیز از اینکه چیزی را که همه مردم در آن سهم اند به خود یا کسانی خاص اختصاص دهی (نهج البلاغه، ۱۳۷۹: نامه ۵۳).

ج) وقف: کلمه «وقف» در زبان فارسی به معنی ایستادن، حبس کردن، توقف، منحصر کردن چیزی را به کسی، است (معین: ۵۰۴۷). در اصطلاح فقه و حقوق نیز مفهوم نگاهداشتن، بازداشتن، و منحصر کردن در همه جا مورد نظر است. وقف، یکی از راهبردهای مترقی اسلام برای تأمین نیازهای عمومی به ویژه نیازهای اقشار آسیب‌پذیر است و در اقتصاد از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. اهتمام فوق‌العاده امیرالمؤمنین علیه‌السلام به سنت وقف، با توجه به درایت و حکمت بی‌نظیر ایشان، حاکی از اهمیت این سنت در مکتب اقتصادی اسلام است. و با توجه به این رویکرد امام علیه‌السلام شایسته است که وقف به عنوان یک نهاد مؤثر اقتصادی مورد توجه قرار گیرد. در بررسی که توسط گُرن انجام گرفت، علت عقب ماندگی کشورهای مسلمان در سده‌های اخیر، ضعف نهادهای اسلامی همچون وقف برشمرده شده است (Kuran, 2008).

ویژگی عمده وقف به این است که کارکردهای اقتصادی آن تا حدود زیادی متفاوت از کارکردهای دو بخش مرسوم اقتصاد، یعنی بخش خصوصی و بخش عمومی است. زیرا

وقف به لحاظ ارتباط موارد مصرف آن با تأمین نیازهای عمومی، مشابه نهادهای بخش عمومی است. ولی از این جهت که منابع مالی و مدیریت آن اصالتاً به عهده بخش خصوصی است، همانند نهادهای بخش خصوصی است. از این رو در اقتصاد جدید اینگونه نهادها، به عنوان بخش سوم اقتصاد شناخته می‌شوند. سنت وقف در مکتب اقتصادی اسلام دارای امتیازات ویژه‌ای است. زیرا اولاً در جامعه اسلامی به دلیل وجود انگیزه‌های معنوی و ایمان به جهان آخرت زمینه بسیار مساعدی برای تثبیت این رفتار وجود دارد و ثانیاً سنت وقف علاوه بر اینکه انگیزه نیرومند و مقدسی را برای سرمایه‌گذاری بخش خصوصی به وجود می‌آورد، مهمترین هدف اقتصادی اسلامی یعنی توزیع عادلانه ثروت و درآمد را نیز محقق می‌سازد. ثالثاً، وقف راهبرد اقتصادی مناسبی برای تحقق مردم‌سالاری دینی است و انتظار می‌رود با تقویت این نهاد، بسیاری از هزینه‌های عمومی، که دغدغه تأمین آنها، منجر به دخالت دولت در اقتصاد می‌گردد، توسط خود مردم تأمین گردیده، و زمینه‌های دخالت دولت در اقتصاد به حداقل مقدار آن کاهش یابد (حسینی، ۱۳۸۲). پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) نیز در مورد اهمیت وقف فرمودند: انسانی که از دنیا میرود جز از ناحیه سه چیز پیوندش با دنیا قطع میشود: دانشی که از آن سود برده شود، یا صدقه جاری (وقف) یا فرزند صالحی که برایش دعا کند (روضه الواعظین، ۱۳۷۵: ص ۱۱؛ بحارالانوار، ۱۴۰۴: ج ۲/۲۳)

د) قناعت: قناعت از ماده قنع گرفته شده است. از نظر لغوی به معنای اکتفا کردن به اندک از آنچه مورد نیاز انسان است، میباشد (مفردات راغب، ۱۴۱۳: ق: ۴۱۳). اقتصاد اسلامی بر خلاف اقتصاد غربی، بر قناعت و پرهیز از مصرف‌گرایی تأکید دارد. قناعت، در اندیشه امام علی (علیه السلام)، از ارکان اساسی مهم اقتصاد است. قناعت در مصرف، به معنای کاهش تولید و متوقف شدن رشد اقتصادی نیست، بلکه رعایت اصل قناعت، همراه با تولید فراوان، از عوامل مهم تحقق جهاد اقتصادی است (مروتی و رحیمی، ۱۳۹۱) حضرت علی (علیه‌السلام) که از عالترین روحیه زهد و قناعت برخوردار بود، به قناعت به عنوان والاترین عنصر اقتصادی، بلکه ارزشی بسیار گرانبه‌تر در حیات انسان مینگردد. ایشان بیشترین تولیدات اقتصادی را به همراه کمترین مصرف داشت که از این رهگذر، حضرت و کسانی که به او اقتدا میکردند، مدینه را از جهت رشد و توسعه اقتصادی، بویژه در بخش کشاورزی نمونه کردند و رفاه عمومی را افزایش دادند (رشاد، ۱۳۸۶: ۲۷۲). بیشتر نظریه‌های توسعه اقتصادی، برای عبور اقتصاد از مرحله سستی به مدرن، تولید فراوان همراه

با مصرف کم را سفارش میکنند که در واقع اشاره به وجود روحیه قناعت ورزی دارد (مروتی و رحیمی، ۱۳۹۱). مولای متقیان امام علی (علیه السلام) قناعت را موجب استقلال و خودکفایی فرد و جامعه میداند و آن را به منزله گنجی قلمداد میکند که انسان را بی نیاز کرده و او را به سوی آرامش هدایت میکند (نهج البلاغه، ۱۳۷۹: حکمت ۳۷۱). امام کاظم (علیه السلام) درباره اهمیت قناعت میفرماید: هرکس میانهروی و قناعت پیشه کند نعمتش پایدار شود (تحف العقول، ۱۳۶۳: ۴۰۳). در شرایط کنونی نیز یکی از اصول مهم اقتصاد مقاومتی، رعایت اصل قناعت میباشد.

ه) زکات و انفاق: زکات و انفاق از جمله واجباتی است که در نهتنها موجب نقص و کاستی مال نمیشود، بلکه موجب فزونی و برکت آن هم میباشند و آثار فردی و اجتماعی فراوانی دارد. از جمله آثار فردی، تزکیه نفس از اخلاق رذیله و همچنین زیاد شدن رزق و روزی میباشد. در واقع زکات موجب برکت و زیاد شدن مال میشود چنانچه عادت هر شیء است که وقتی پاک شود، رشد میکند (نجفی: ۴۰). از جمله آثار اجتماعی پرداخت زکات میتوان به تعدیل ثروت، ایجاد ثروت، تقویت بنیه دینی مردم و کم شدن مفاسد اجتماعی اشاره نمود. یکی از راههای حلال کردن مال، پرداختن زکات، خمس و سایر حقوق مالی است که خداوند بر گردن انسان قرار داده است که پرداخت آنها موجب ریشه کن شدن فقر شده و در کاهش تقاضای تهیدستان بسیار مؤثر است (فراهانی فرد، ۱۳۸۷). بنابراین زکات و انفاق از جمله شاخصهای بسیار مؤثر در توسعه اقتصادی میباشد. در همین راستا امام صادق (علیه السلام) میفرماید: اموالتان را با زکات حفظ کنید ... هیچ مالی در خشکی و دریا تلف نشده، مگر به سبب ممانعت از زکات (ثواب العمال، ص ۴۶). رسول خدا (صلی الله علیه و آله) به امیر مؤمنان (علیه السلام) فرمودند: ای علی! مالی که در آن وجود و بخشش نباشد خیری ندارد.

و) پرهیز از تضييع مال و نگهداری آن: ثروت یا مال عبارتست از هر چیزی که یکی از حوائج طبیعی یا اعتباری، ضروری یا تجملی بشر را برآورد. ولی به عقیده بعضی مال یا ثروت عبارتست از چیزی که بشر آن را با کار بوجود آورده است (شهید مطهری، ۱۳۸۲: ۵۸). در اصطلاح حقوقی "مال" به چیزی گفته میشود که قابل استفاده بوده و از نظر اقتصادی ارزش مبادلهای داشته و قابل تبدیل به پول باشد. بنابراین ثروت یا مال از دیدگاه اسلامی چیزی است که دارای ارزش مستقیم یا غیرمستقیم مبادلاتی بوده و دارای منفعت عقلایی باشد. جایگاه و ویژگی اموال در نگرش اقتصاد اسلامی متأثر از جهان بینی الهی و

نظام تشریح اسلامی است (حبیبی، ۱۳۸۹). یکی از جنبه‌های تزییع مال سپردن آن به دست ناهلان و غیرمتخصصین است که در واقع یکی از مصادیق "اکل مال به باطل" میباشد که در آیه ۲۹ سوره نساء بدان اشاره شده است. بنابراین حفظ مال و جلوگیری از تزییع آن یکی از شاخصهای اساسی و مؤثر در توسعه اقتصادی میباشد. در این رابطه رسول خدا (صلی الله علیه و آله) میفرمایند: بر شما نمیسندم که مال را تباه کنید، بلکه در انفاق هم میانه رو باشید (دعائم الاسلام، ۱۳۸۵: ج ۲/ ۶۶) و همان گرامی از تباه کردن مال نهی کرد (احکام القرآن، ۱۴۰۸ق: ج ۴/ ۱۰). امام صادق (علیه السلام) در جای دیگر فرمودند: کسی که مالش را ضایع و تباه کند دعایش مستجاب نمیشود (الکافی، ۱۳۶۵: ج ۲/ ۵۱۱). در مورد اهمیت نگهداری از مال حضرت امام کاظم (علیه السلام) در این رابطه فرمودند: مردی نزد پدرم آمد و همچون خیرخواهان گفت: چرا اموالت را پاره پاره و پراکنده کردی؟ اگر در یک جا گرد آید هزینه نگهداری آنها کمتر و سودشان افزون تر خواهد بود. امام صادق (علیه السلام) فرمودند: آن‌ها را پراکنده‌ام تا اگر به شاخه‌های از آن آسیبی رسید دیگری سالم بماند و این کیسه پول همه را یکجا گرد می‌آورد (الکافی، ۱۳۶۵: ج ۵/ ۹۱).

ز) تولید و بهره‌وری: یکی از شاخصهای کلیدی در سنجش رشد اقتصادی، توجه به تولید و بهره‌وری میباشد. در واقع اگر تولید کالاها یا خدمات در یک کشور افزایش پیدا کند، میتوان گفت که در آن کشور، رشد اقتصادی اتفاق افتاده‌است. رفاه اقتصادی جامعه در گرو دو عنصر محوری است: کوشش در تولید و قناعت در مصرف است (تفسیر تسنیم، ۱۳۸۸: ج ۱۷/ ۳۴۴). مقصود از تولید در اینجا هر نوع اشتغال بکار مشروع برای تأمین زندگی و پیشرفت اقتصادی فرد و جامعه است و شامل تمام فعالیتها از جمله کشاورزی، تجارت و ... میشود. برای دستیابی به رشد و توسعه اقتصادی مستمر و پایدار میبایست افزایش نقش بهره‌وری کل عوامل تولید را در رشد اقتصادی کشور در نظر داشت زیرا بهره‌وری مهمترین عامل رسیدن به رشد اقتصادی مستمر است که با توجه به اهمیت روزافزون آن، یکی از مباحث مهم در دهه‌های اخیر، توجه جدی به نقش تولید و عوامل بهره‌وری آن میباشد (سلطانی، ۱۳۸۸).

در این رابطه اسلام تأکیدات فراوانی بر کار و تولید و استفاده از تمام ظرفیتهای موجود در این زمینه داشته است. حضرت امیرالمؤمنین (علیه السلام) فرمودند: ملتی که آب و زمین کشاورزی به اندازه کافی دارد ولی آبها را مهار و زمین را اصلاح نکند و از آنها بهره‌برداری نکند و در اثر کمکاری یا بدکاری محنت گردد از رحمت حق دور باد (قرب الاسناد، قرن ۳

هجری: ۵۵). رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمودند: اصلاح و بهره‌آور ساختن مال جوانمردی است (الفقیه، ۱۴۱۳ق: ج ۳/۱۶۶). امام صادق (علیه السلام) فرمودند: بر تو باد به بهره‌آور ساختن مال زیرا مایه شرافت برای کریم و بی‌نیازی از فرومایه است (الکافی، ۱۳۶۵: ج ۵/۸۸).

ح) کسب حلال: با نگاهی به آیات قرآن کریم به اهمیت کسب روزی حلال می‌رسیم. قرآن هرگز ما را به چشم پوشی از مواهب الهی دعوت نکرده است و فقر را ارزش و نعمت به حساب نیاورده و همیشه آدمی را دعوت به فعالیت نموده است تا از طریق کار و کوشش خود به روزی حلال دسترسی داشته باشد و دستور داده است که از روزی حلال و پاکیزه بخورید (بقره، ۵۷، ۱۶۸). معصومین علیهم‌السلام همواره با گفتار و عمل، پیروان خود را به تلاش برای به دست آوردن روزی حلال تشویق کرده و حلال بودن روزی را ویژگی لازم و دائمی درآمدها دانسته‌اند. خاتم پیامبران الهی (صلی الله علیه و آله) می‌فرمایند: کسب حلال، بر هر مرد و زن مسلمانی واجب است (جامع‌الخبار، ۱۳۶۳: ۱۳۹). همچنین می‌فرمایند: عبادت ۱۰ جزء دارد، که ۹ جزء آن طلب روزی حلال است (جامع‌الخبار، ۱۳۶۳: ۱۳۹). رسول خدا (صلی الله علیه و آله) می‌فرمایند: کسی که در راه کسب روزی حلال برای خانواده‌اش بکوشد مانند مجاهد در راه خداست (الفقیه، ۱۴۱۳ق: ج ۳/۱۶۸).

ط) توسعه کشاورزی و دامداری: کشاورزی یکی از بخشهای مهم در توسعه و رشد اقتصادی کشورها می‌باشد. کشاورزی با ایجاد پیوندهایی با سایر بخشها از طریق عواملی همچون فراهم آوری مواد غذایی برای مصرف، عرضه نیروی کار (به ویژه به بخش صنعت)، ایجاد بازار برای محصولات صنعتی، عرضه پس‌انداز و امکان تحصیل درآمد ارزی، در رشد اقتصادی تاثیر بسزائی دارد و عامل مهمی در توسعه اقتصادی کشورها محسوب می‌گردد (Johnston and Mellor, 1961). رشد بخش کشاورزی از طریق تأثیرگذاری بر بهره‌وری عامل کل سهم چشمگیری در رشد اقتصاد دارد (Erh-Cheng, 1988).

در اسلام نیز کشاورزی به سبب تأثیر اساسی در زندگی مردم و رونق اقتصادی جامعه، در موارد بسیار زیادی مورد تأکید فراوان آیات و احادیث اهل بیت (علیهم‌السلام) قرار گرفته است و به عنوان محبوبترین حرفه نزد خدای بزرگ، بهترین شغل و شغل پیامبران معرفی شده است. امیرالمؤمنین (علیه‌السلام) می‌فرمایند: یکی از راههای تأمین معاش، آبادسازی زمین است چرا که خدای متعال فرموده: اوست که شما را از زمین پدید آورده و در آن رشدتان داده و از شما خواسته است که در آن آبادانی کنید تا به وسیله دانه‌ها و

ثمرها و مانند آنها که از زمین حاصل می‌شوند امرار معاش کنید [یعنی آبادسازی زمین مایه رفاه مردم و آسایش زندگی است] (وسائل الشیعه، ۱۴۱۴ق: ج ۱۹/۳۵). امام باقر (علیه السلام) فرمودند: بهترین کارها کشاورزی است که نیک و بد از حاصل آن می‌خورند. هرگاه نیکان از آن چیزی بخورند و بیاشامند برای کشاورز استغفار میکنند (بحالانوار: ج ۱۰۰/۶۹؛ الکافی، ۱۳۶۵: ج ۵/۲۶۰). رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمودند: بر شماست که دامداری و کشاورزی کنید، چرا که آن دو [بامداد و شامگاه خیر رسانند، درآمد و رشد نیکویی دارند.] (کتاب الخصال، ۱۴۰۳ق: ۴۶؛ المحاسن، ۱۳۷۱: ۶۴۳).

ی) توسعه تجارت: بیشتر اقتصاددانان معتقدند که تجارت، موتور توسعه در جوامع امروزی است. آنان ادعا میکنند که تجارت بین الملل امکان بهره‌گیری از توانمندیهای اقتصادی بالقوه را، با توجه به مزیت‌های نسبی موجود و قابل خلق، بوجود می‌آورد و علایم روشنی را برای سرمایه‌گذاری در طرح‌های اقتصادی سودآور و قابل رقابت در عرصه جهانی پدیدار می‌سازد. همچنین تجارت بین‌الملل یا بازبودن اقتصاد، نرخ رشد اقتصاد را از طریق دسترسی به بازارهای خارجی، تکنولوژی و منابع تحت تأثیر قرار میدهد (فرهادی، ۱۳۸۳). در تعالیم اسلامی نیز به اهمیت تجارت بسیار توجه شده است طوریکه حضرت امیرمؤمنان علی علی‌ه‌السلام فرمودند: تجارت کنید تا خدا برکتان دهد. من از رسول خدا شنیدم که فرمودند: روزی ده جز دارد که نه جز آن در تجارت است (الفقیه، ۱۴۱۳ق: ج ۳/۱۹۲). در جایی دیگر نیز می‌فرمایند: درآمد مردم از پنج راه است:.... یکی از آن‌ها تجارت است (وسائل الشیعه، ۱۴۱۴ق: ج ۱۹/۳۵).

ک) توسعه صنعت: صنعت و صنعتی شدن پدیده‌های است که بیش از سه قرن از عمر آن نمی‌گذرد، ولی تأثیرات شگرفی بر انسان و محیط زندگی او گذاشته است. با توجه به انقلاب صنعتی در اروپای غربی و رشد و بسط سریع آن در سایر نقاط جهان، صنعتی شدن به عنوان یکی از رویکردهای اساسی برای توسعه اقتصادی کشورهای در حال توسعه مطرح گردیده است (بختیاری و دهقانی زاده، ۱۳۹۲).

در کشورهای توسعه یافته، به طور عموم توسعه با صنعتی شدن تحقق یافته و توسعه صنایع با رشد اقتصادی و افزایش سطح زندگی عمومی همراه بوده است. در کشورهای در حال توسعه نیز کارآیی و بهره‌وری در بخش صنعت به میزان قابل ملاحظه‌ای از بخش کشاورزی بیشتر است، به خصوص آنکه صنعت توانسته است کارآیی سایر بخشها را نیز افزایش دهد (Chenery et al., 1986). تجربه جوامع توسعه یافته نیز حاکی از ارتباط مستقیم

رفاه و سطح زندگی بهتر مردم با گسترش صنایع در آن جوامع می‌باشد. به علاوه تجربه کشورهای توسعه یافته صنعتی نشان داده است که صنعتی شدن به عنوان نیروی محرکه برای توسعه و رشد کلیه بخشهای اقتصادی و بافتهای اجتماعی نقش ایفا کرده و در نهایت افزایش چشمگیر ارزش افزوده بخش صنعت در تولید ناخالص داخلی در کنار بسیاری از تحولات و تغییرات قابل توجه در عرصه سیاسی، اجتماعی و فرهنگی، همگی در زمره شاخصترین دستاوردهای راهبردی توسعه صنعتی تلقی شود (Szimai & Verspagen, 2011). در ایران نیز ۴۵ درصد از تولید ناخالص داخلی به بخش صنعت اختصاص دارد که این خود نشان دهنده اهمیت این بخش در اقتصاد بوده، بنابراین برای رشد و توسعه اقتصاد نیاز است که توجه بسیاری به بخش صنعت نمود. در این رابطه نیز دین مبین اسلام سفارشاتى را مبذول داشته که در این میان امام صادق (علیه السلام) فرمودند: خدا اسباب روزی مردمان را در کارهای مختلف و صنایع گوناگون قرار داد و این برای بقای بشر پایدارتر، و برای تدبیر امور درستتر است (الاحتجاج، ۴۰۳:ق: ۳۴۱).

ل) عدالت در توزیع منابع و درآمد: یکی از اهداف نظام اقتصادی اسلام رعایت عدالت در توزیع منابع و درآمد و ثروت است تا از انباشت مال و مصرف بی رویه آنها جلوگیری شود و همگان از مواهب الهی بهره‌مند گردند و دستیابی افراد به منابع و درآمد هم بر مبنای حقوقی است که خاستگاهی دارند. وظیفه دولت اسلامی است که از انباشت ثروت و مصرف بی‌رویه مالکان جلوگیری کند، تا از این رهگذر هم از اتلاف سرمایه مانع شود و هم زمینه بهره‌مندی دیگران را فراهم آورد (آملی، ۱۳۹۱) و جامعه را از فقر دور سازد زیرا فقر مانع بزرگ در راه رسیدن به پیشرفت و تعالی است. کنترل میزان فقر و تلاش برای ریشه کن کردن آن از ملزومات دستیابی به پیشرفت و توسعه می‌باشد (Dower, 2011). در این رابطه حضرت امام صادق (علیه السلام) فرمودند: خدا در میان اموال توانگران برای تهیدستان حقوقی را به اندازه کفایت آنان واجب کرده است (الکافی، ۱۳۶۵: ج ۴/۸۸۳).

م) توزیع خدمات: امروزه بر کسی پوشیده نیست که بخش خدمات در کنار بخشهای تولیدی، یکی از بخشهای مهم اقتصاد و بالندگی هر کشور است. بطوری که بسیاری از سازمانها عامل مهم موفقیت یا شکست خود را در ارائه خدماتی مناسب با نیازهای مشتریان می‌بینند. بر این اساس سهم و نقش این بخش در ایجاد مزیت رقابتی برای سازمانها، افزایش ارزش افزوده و تخصیص بهینه منابع به فعاليتها، افزایش تولید ملی و تولید ناخالص داخلی، کاهش بیکاری و... بسیار جلوه گر می نماید. در حال حاضر نیز سهم

خدمات در کشورها از سهم سایر بخشها رشد بیشتری یافته و در واقع به موتور اصلی و محرک اقتصاد کشورها تبدیل شده است. از موارد توزیع عادلانه، توزیع امکانات رفاهی و خدمات میان همه مردم است، مانند احداث راهها، بیمارستانها و مراکز آموزشی، فرهنگی و تفریحی. درباره اهمیت خدمت و ارائه خدمات پیامبراکرم صلی الله علیه و اله میفرمایند: عبادت کنندترین مردم، شخصی است که خیرخواهتر و دل پاکتر باشد نسبت به تمامی مسلمانان (اصول کافی، ۱۳۶۵: ج ۴/ ۴۸۲). در جدول شماره ۱، مؤلفه‌های اصلی پیشرفت اقتصادی در کلام معصومین به اختصار بیان شده‌اند.

جدول ۱. تطبیق مولفه‌های پیشرفت اقتصادی استخراج شده از کلام ائمه معصومین همراه با استناد به منابع

نام شاخص	استناد به منابع	حد پایین عدد فازی	حد وسط عدد فازی	حد بالای عدد فازی	عدد فازی زدایی شده
تأمین نیازهای جامعه	(جوادی آملی، ۱۳۹۱: ۴۹۰-۴۹۱) (الفقیه، ۱۴۱۳: ق: ۱۹۰/۲) (الکافی، ۱۳۶۵: ج ۱۹۴/۲) (الجامع الصغیر، ۱۴۲۹: ق: ۱/۳۵۸) (مصادقه الاخوان، ۱۴۰۲: ق: ۳۶)	0.0000	9.1506	9.7529	7.7259
توجه به بیت‌المال و دقت در مصارف آن	(جوادی آملی، ۱۳۹۱: ۵۳۶-۵۳۷) (کتاب الخصال، ۱۴۰۳: ق: ۳۱۰) (نهج البلاغه، ۱۳۷۹: نامه ۵۳)	7.7539	9.1870	9.7333	9.0392
وقف	(جوادی آملی، ۱۳۹۱: ۵۵۲-۵۵۳) (روضه الواعظین، ۱۳۷۵: ص ۱۱، بحار الانوار، ۱۴۰۴: ق: ۲/۲۳) (Kuran, 2008) (حسینی، ۱۳۸۲)	7.5997	9.1399	9.7847	8.9906
قناعت	(جوادی آملی، ۱۳۹۱: ۵۷۴-۵۷۵) (تحف العقول، ۱۳۶۳: ۴۰۳) (نهج البلاغه، ۱۳۷۹: حکمت ۳۷۱)	0.0000	9.1244	9.7740	7.7119

				(مفردات راغب، 1416 ق : 413 (مروتی و رحیمی، 1391) (رشاد، 272: 1386)	
9.0980	9.7999	9.2501	7.7880	(جوادی آملی، 574: 1391) (ثواب الاعمال، 46: 1364)	زکات و انفاق
8.8700	9.6322	9.0247	7.4887	(جوادی آملی، 573-: 1391) (575) (شهید مطهری، 58: 1382). (حبیبی، 1389) (دعائم الاسلام، 1385: ج 2/ 66) (احکام القرآن، 1408: ق: ج 4/ 10) (الکافی، 1365: ج 5/ 11) (الکافی، 1365: ج 5/ 91) (آیه 29 سوره نساء)	پرهیز از تضییع مال و نگهداری آن
7.6247	9.7076	9.0102	0.0000	(جوادی آملی، 583-: 1391) (585) (تفسیر تسنیم، 1388: ج 17/ 344) (سلطانی، 1388) (قرب الاسناد، قرن 3 هجری : 55) (الفقیه، 1413: ق: ج 3/ 166) (الکافی، 1365: ج 5/ 88)	تولید و بهره‌وری
7.7294	9.7021	9.1686	0.0000	(جوادی آملی، 437: 1391) (جامع الخبر، 139: 1363) (جامع الخبر، 139: 1363) (الفقیه، 1413: ق: ج 3/ 168)	کسب حلال
7.6520	9.7313	9.0451	0.0000	(جوادی آملی، 595-: 1391) (601) (وسائل الشیعه، 1414: ق : ج 35/ 19) (بحالانوار، 1404: ق: ج 100/ 69، الکافی، 1365: ج 5/ 260)	توسعه کشاورزی و دامداری

				(کتاب الخصال، 1403 ق 46 : المحاسن، 643: 1371) (Johnston and Mellor, 1961) (Erh-Cheng, 1988)	
9.0224	9.7892	9.1731	7.6527	(جوادی آملی، 1391: 602- 603) (الفقیه، 1413 ق: ج 3 ص 192) (وسائل الشیعه، 1414 ق : ج 35/ 19) (فرهادی، 1383)	توسعه تجارت
7.5884	9.6749	8.9639	0.0000	(جوادی آملی، 1391: 613) (الاحتجاج، 1403 ق 341 : بختیاری و دهقانی زاده، 1392) (Chenery et al., 1986) (Szimai & Verspagen, 2011)	توسعه صنعت
7.6947	9.7320	9.1091	0.0000	(جوادی آملی، 1391: 616- 619) (الکافی، 1365: ج 498/ 3) (Dower, 2011)	عدالت در توزیع منابع و درآمد
7.5485	9.5879	8.9258	0.0000	(جوادی آملی، 1391: 622) (الکافی، 1365: ج 482 /)	توزیع خدمات

۵. بحث و نتیجه گیری

پیشرفت و توسعه اقتصادی از جمله مباحثی است که عدم دستیابی به آن، باعث ایجاد مشکلات جدی در فرآیند توسعه میشود و وجود آن لازمه خودکفایی و رهایی از وابستگی اقتصادی بعنوان ارزشهای مهم جامعه انسانی است. با توجه به آنکه در کشورهای اسلامی کمتر به مفهوم توسعه اقتصادی از منظر اسلام توجه شده است، در این پژوهش تلاش گردید تا با توجه به پیشینه نظری موجود، به تحلیل و بررسی مضامین توسعه و پیشرفت اقتصادی در سیره اهل بیت علیهم السلام پرداخته شود. بدین منظور کدهای اولیه مستخرج از کتاب مفاتیح الحیاه با استفاده از نرمافزار MAXQDA چندین مرتبه مورد تحلیل و بازبینی قرار گرفته و ۱۳۱ مؤلفه شناسایی گردید، سپس جهت آزمون نتایج از تکنیک دلفی فازی

شناسایی و تبیین مؤلفه‌های توسعه و پیشرفت اقتصادی در سیره... (علی اصغر سعدآبادی) ۱۹۹

استفاده شد. در نهایت ۱۳ مضمون پایه توسعه و پیشرفت اقتصادی، از مجموعه داده‌ها ارائه گردید. (شکل ۱).

- با توجه به بررسی‌های به عمل آمده در این پژوهش، اهم نتایج به شرح زیر است:
 - زکات و انفاق دارای بیشترین اهمیت از میان مولفه‌های اقتصادی موجود می‌باشد که پرداخت آن موجب ریشه کن شدن فقر شده و در کاهش تقاضای تهیدستان بسیار مؤثر است. بدین ترتیب باید روحیه پرداخت زکات و انفاق در جامعه، پیش از پیش فعال و تشویق گردد.
 - مولفه دوم، از منظر توسعه و پیشرفت اقتصادی، توجه به بیت‌المال و دقت در مصارف آن می‌باشد به نحوی که با انجام هزینه صحیح و دقیق بیت‌المال، میتوان عقب ماندگی شدید اقتصادی را که مانع پیشرفت و تحقق اهداف مقدس اسلامی بود مرتفع ساخت.
 - سومین عامل و شاخصی که از منظر خبرگان برای پیشبرد اهداف اقتصادی مورد توجه قرار گرفته است، شاخص توسعه تجارت می‌باشد که به عنوان عامل و موتور توسعه اقتصادی در نظر گرفته شده است.
 - وقف به عنوان چهارمین عامل در توسعه اقتصادی، یکی از راهبردهای اساسی اسلام برای تأمین نیازهای عمومی به ویژه نیازهای اقشار آسیب‌پذیر است و در اقتصاد اسلامی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است.
 - علاوه بر موارد فوق، توجه به مال و جلوگیری از اسراف و تضييع آن، شاخصهای کسب روزی حلال، تأمین نیازهای جامعه، قناعت، عدالت در توزیع منابع و درآمد، توسعه کشاورزی و دامداری، تولید و بهره‌وری، توسعه صنعت و توزیع خدمات به‌ترتیب دارای اهمیتهای بعدی در پیشرفت و توسعه اقتصادی از منظر اهل بیت علیه السلام شناخته شده‌اند.

کتاب‌نامه

- ابن الفتال نیشابوری، محمدبن الحسن (۱۳۷۵). روضه الواعظین و بصیره المتعلمین، قم: شریف رضی.
- ابن شعبه الحرانی، حسن بن علی (۱۳۶۳). تحف العقول عن آل الرسول، تصحیح علی اکبر غفاری، چاپ دوم، قم: موسسه انتشارات اسلامی.
- ابن‌عربی، محمد بن عبدالله (۱۴۰۸ق). أحكام القرآن، بیروت: دار الجیل.

- ابو جعفر، احمد بن محمد بن خالد برقی (۱۳۷۱). المحاسن، قم: دارالکتب الاسلامیه.
- ابی بکر، عبدالرحمان (۱۴۲۹ق). الجامع الصغیر فی احادیث البشیر النذیر، بیروت: دار الفکر للطباعة والنشر والتوزیع.
- احمد بن علی بن ابی طالب الطبرسی (۱۴۰۳ق). الاحتجاج علی اهل اللجاج، چاپ یکم، مشهد: نشر مرتضی.
- اصفهان‌ی، راغب (۱۴۱۶ق). مفردات راغب، دمشق: دارالقلم.
- آقا نظری، حسن (۱۳۸۵). اصول راهبردی توسعه اجتماعی - اقتصادی از دیدگاه امام علی (علیه السلام). النهج. ۱۷ و ۱۸، ۱۹-۹.
- امیرالمومنین علی علیها السلام (۱۳۷۹). نهج البلاغه، گردآوری ابوالحسن محمد بن الحسین سید رضی، تهران: انتشارات افراسیاب.
- بختیاری، صادق؛ دهقانی زاده، مجید (۱۳۹۲). نقش فعالیتهای صنعتی در توسعه اقتصادی رهیافت مدل داده - ستانده، فصلنامه برنامه ریزی و بودجه، ۲، ۵۹-۷۹.
- جعفری، اسمر، رحمانستایش، محمدکاظم (۱۳۹۷). همخوانی آموزه های قرآن با عوامل پیشرفت و توسعه اقتصادی در جامعه بشری. پژوهشنامه قرآن و حدیث، ۱ (۲۲)، ۷۹-۱۱۵.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۱). مفاتیح الحیات، تهران: انتشارات اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۸). تفسیر تسنیم، ج ۱۷، تهران: انتشارات اسراء.
- جهانیان، ناصر (۱۳۸۶). بنیادهای توسعه اقتصادی عادلانه در اسلام، فصلنامه اقتصاد اسلامی، ۲۵، ۱۷۸-۱۵۷.
- حاج امینی، مهدی، ابوترابی، محمد علی (۱۳۹۷). توسعه فهم توسعه: خوانش انتقادی کتاب تصور عصر پساتوسعه، پژوهشنامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی، ۱۸(۹)، ۹۳-۱۱۴.
- حبیبی، جواد (۱۳۸۹). اسلام و توسعه پایدار، فصلنامه اندیشه صادق، ۱۳ و ۱۴، ۱۰۵-۱۰۰.
- حسینی، رضا (۱۳۸۲). سیره اقتصادی امام علی (ع)، تهران: کانون اندیشه جوان.
- الحمیری القمی، عبدالله بن جعفر (قرن ۳ هجری). قرب الاسناد، چاپ سنگی، تهران: کتابخانه نینوی.
- حیدر شعیری، محمد بن محمد (۱۳۶۳). جامع الاخبار، چاپ دوم، قم: شریف رضی.
- دیداری، چنور، علی محسنی، رضا، بحرانی، محمدحسین (۱۳۹۸). بررسی عوامل مؤثر بر توسعه نامتوازن در استان کردستان با تاکید بر شاخصهای توسعه اقتصادی، جامعه شناسی اقتصادی و توسعه، ۸(۲)، ۱۹۷-۱۶۷.
- رشاد، علی اکبر (۱۳۸۶). دانشنامه امام علی(ع)، چاپ چهارم، تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- سعدآبادی، علی اصغر، پورعزت، علی اصغر (۱۳۹۲). تدوین الگوی توسعه و پیشرفت در پرتو رهنمودهای امام علی(ع)، دوفصلنامه اسلام و مدیریت، ۲(۳)، ۷۷-۴۳.

شناسایی و تبیین مؤلفه‌های توسعه و پیشرفت اقتصادی در سیره ... (علی اصغر سعدآبادی) ۲۰۱

سلطانی، الیزابت (۱۳۸۸). نقش بهره‌وری در رشد اقتصادی و توسعه صادرات غیرنفتی، مجله اقتصادی - ماهنامه بررسی مسائل و سیاستهای اقتصادی، ۹۵ و ۹۶، ۳۳-۵.

شعیری، محمد بن محمد (۱۳۳۳). جامع الاخبار، قم: انتشارات رضی.
الشیخ الصدوق، محمد بن علی بن بابویه القمی (۱۳۶۴). ثواب الاعمال و عقاب الاعمال، چاپ دوم، قم: شریف رضی.

الشیخ الصدوق، محمد بن علی بن بابویه القمی (۱۴۰۲ق). مصادقه الاخوان، قم: لیتوگرافی کرمانی.
الشیخ الصدوق، محمد بن علی بن بابویه القمی (۱۴۰۳ق). الخصال، چاپ دوم، قم: انتشارات جامعه مدرسین.

الشیخ الصدوق، محمد بن علی بن بابویه القمی (۱۴۱۳ق). من لایحضره الفقیه، چاپ سوم، قم: موسسه انتشارات اسلامی.

شیخ حرّ عاملی (۱۴۱۴ق). تفصیلُ وسائلِ الشیعه إلى تحصیلِ مسائلِ الشریعه، قم: انتشارات آل البيت لإحياء التراث.

عابدی جعفری، حسین، تسلیمی، محمد فقیهی، ابوالحسن شیخزاده، محمد (۱۳۹۰). تحلیل مضمون و شبکه مضامین: روشی ساده و کارآمد برای تبیین الگوهای موجود در داده‌های کیفی، دوفصلنامه اندیشه مدیریت راهبردی، ۲، ۱۵۱-۱۹۸.

غضنفری، علی، محمدی نبی کندی، باب اله (۱۳۹۰). بررسی توسعه اقتصادی از منظر قرآن کریم، پژوهشنامه معارف قرآنی، ۲(۷)، ۱۲۶-۱۰۳.

فراهانی فرد، سعید (۱۳۷۸). نگاهی به فقر و فقر زدایی از دیدگاه اسلام، چاپ اول، تهران: کانون اندیشه جوان.

فرهادی، علیرضا (۱۳۸۳). بررسی آثار تجارت خارجی بر رشد اقتصادی ایران، فصلنامه برنامه و بودجه، ۸۴، ۲۷-۵۸.

القاضی النعمان، نعمان بن محمد التمیمی المغربی (۱۳۸۵ق). دعائم الاسلام، چاپ دوم، قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام.

کریمیان، منصور (۱۳۸۵). مبانی اقتصادی امام علی(ع)، تهران: انتشارات اشرفی.

الکلینی، محمد بن یعقوب الرازی (۱۳۶۵ش). الکافی، چاپ چهارم، تهران: دارالکتب اسلامی.

کیندل؛ برگر؛ چارلز (۱۳۵۱). توسعه اقتصادی، رضا صدوقی، رشت: مدرسه عالی مدیریت گیلان.

المجلسی، محمدباقر بن محمد تقی (۱۴۰۴ق). بحارالانوار، بیروت: مؤسسه الوفاء.

مروتی، سهراب، رحیمی، معصومه (۱۳۹۱). بررسی تأثیرقناعت درتحقق جهاد اقتصادی از منظر نهج البلاغه، در مجموعه مقالات همایش ملی نهج البلاغه و علوم انسانی (۵۵۶-۵۸۵)، معاونت فرهنگی

و اجتماعی دانشگاه بوعلی سینا، همدان، اردیبهشت ۱۳۹۱، دانشگاه بوعلی سینا.

مطهری، مرتضی (۱۳۸۲). نظری به نظام اقتصادی اسلام، تهران: انتشارات صدرا.

- ملایی، مریم، پروایی هره دشت، شیوا، رحیمی، کاظم (۱۳۹۵). در باب چیستی توسعه، راهبرد توسعه، ۴۸، ۲۳-۷.
- نظرپور، محمدنقی (۱۳۹۰). گستره اثرگذاری فرهنگ اسلامی بر توسعه اقتصادی، فصلنامه اقتصاد اسلامی، ۳۸، ۲۰۰-۱۷۵.
- یزدان بخش، بنت الهدی، محمدی، جمال (۱۳۹۸). شاخصهای اقتصادی پیشرفت و تعالی شهری با تأکید بر الگوی اسلامی ایرانی، اقتصاد اسلامی، ۱۹(۷۶)، ۱۵۱-۱۸۰.
- یوسفی، احمدعلی (۱۳۸۶). نظام اقتصاد علوی (مبانی، اهداف و اصول راهبردی)، تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- یوسفی، احمدعلی (۱۳۸۹). سیره اقتصادی امام علی (ع)، مطالعات تفسیری، ۳، ۲۲۰-۱۹۳.

- Baltar, F., & Brunet, I (2012). "Social research 2.0: virtual snowball sampling method using Facebook", *Internet research*, 22 (1), 57 – 74.
- Braun, V., & Clarke, V (2006). "Using thematic analysis in psychology", *Qualitative research in psychology*, 3(2), 77-101.
- Cavalli-Sforza, V., & Ortolano, L (1984). Delphi forecasts of land use: Transportation interactions. *Journal of Transportation Engineering*, 110(3), 324-339.
- Chang, Y. H (1998). *Transportation plan appraisal and decision making-discussion and application of the fuzzy theory*, Taipei: Hwatai.
- Chen, M. K., & Wang, S. C (2010). "The use of a hybrid fuzzy-Delphi-AHP approach to develop global business intelligence for information service firms", *Expert Systems with Applications*, 37(11), 7394-7407.
- Cheng, C. H., & Lin, Y (2002). Evaluating the best main battle tank using fuzzy decision theory with linguistic criteria evaluation. *European journal of operational research*, 142(1), 174-186.
- Dower, N (2011). *Development Ethics*, Encyclopedia of Applied Ethics, Second Edition, Lancaster: Academic Press.
- Hsu, T. H., & Yang, T. H (2000). "Application of fuzzy analytic hierarchy process in the selection of advertising media", *Journal of Management and Systems*, 7(1), 19-39.
- Hwa, E. C. (1988) "The contribution of agriculture to economic growth: some empirical evidence", *World development*, 16(11), 1329-1339.
- Johnson, W. H., & Filippini, R (2013). "Integration capabilities as mediator of product development practices-performance", *Journal of Engineering and Technology Management*, 30(1), 95-111.
- Johnston, B. F., & Mellor, J. W (1961). "The role of agriculture in economic development", *The American Economic Review*, 51(4), 566-593.
- Kemp, R., Parto, S., & Gibson, R. B (2005). "Governance for sustainable development: moving from theory to practice", *International journal of sustainable development*, 8(1-2), 12-30.

- Kuran, T (2008). In *The New Palgrave Dictionary of Economics*, 2nd edition, New York: Palgrave Mcmillan.
- Lélé, S. M (1991). "Sustainable development: a critical review", *World development*, 19(6), 607-621.
- Mikhailov, L (2003). "Deriving priorities from fuzzy pairwise comparison judgements", *Fuzzy sets and systems*, 134(3), 365-385.
- Murray, T. J., Pipino, L. L., & van Gigch, J. P (1985). "A pilot study of fuzzy set modification of Delphi", *Human Systems Management*, 5(1), 76-80.
- Myrdal G (1967). *Economic Theory and under Developed Regions*, New York: Pantheon.
- Ojo, A., Janowski, T., & Awotwi, J (2013). "Enabling development through governance and mobile technology", *Government Information Quarterly*, 30, S32-S45.
- Okoli, C., & Pawlowski, S. D (2004). "The Delphi method as a research tool: an example, design considerations and applications", *Information & management*, 42(1), 15-29.
- Pareto. V (1991). *The Rise and fall of Elites*, 1st edition, New Brunswick: Routledge.
- Phillips, R (2000). "New applications for the Delphi technique", *Annual-San Diego-Pfeiffer And Company*, 2(1), 191-196.
- Sharda, B. D., Miller, G. A., & Haller, A. O (1998). "Concepts and indicators of development: an empirical analysis", *International Studies In Sociology And Social Anthropology*, 82-99.
- Syrquin, M., & Chenery, H. (1986). *Industrialization and Growth. A Comparative Study*. New York: Oxford University Press.
- Szirmai, A., & Verspagen, B. (2011). "Manufacturing and economic growth in developing countries 1950- 2005", *Unu-Merit Working Paper*, <https://ideas.repec.org/p/unm/unumer/2011069.html>